

EGY SZELLEMI ELTÉVELYEDÉS ANALÍZISE

Sigmund Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című esszejéről

Gondolatmenetének kiindulópontján Freud arról "a határtalan, korlát nélküli, mintegy 'óceáni' érzésről, az örökkévalóság azon sejtelméről" beszél, amelyet "sokan, föltehetően emberek milliói vallanak", s amely — tegyük hozzá a magunk nevében — a romantikus gondolkodás, például Schleiermacher fölfogása szerint "forrása a vallásos energiának, amelyet különböző egyházak és vallási rendszerek megragadnak, és meghatározott csatornába vezetve bizonyára föl is használnak". Bár Freud "ezt az óceáni érzést nem fedezte föl magában, nem tagadja, hogy ténylegesen előfordul másoknál". Véleménye szerint "csak az a kérdés, hogy vajon helyesen értelmezik-e, és hogy vajon el kell-e ismernünk minden vallásos szükséglet 'fons et origo'-jának".

A pszichoanalitikus módszer megteremtőjének tökéletesen igaza van abban, hogy a világ, a létezés egységének, értelmességének és ebből következően érthetőségének bizonyítékát az érületben, az individuális lélekben és szellemben keresni, a dolgokat, a jelenségeket és a problémákat egy ilyen romantikus koncepcióban elrendezni nem lehetséges, hogy a vallás az individuum szellemi-lelki képességei, az individuumnak a vallás iránti pozitív késztetése révén meg nem alapozható. Az azonban már nagyon is vitatható, hogy ennek mintegy egyenes következményeképpen a vallás, a vallásos érzés eleve, lényege szerint valamiféle "kábítószer" vagy "tömegőrület" kell, hogy legyen, amellyel az ember azért kénytelen élni, amelynek hatását azért kénytelen elszüntetni, hogy úgymond a kultúra kényszerrendszabályait saját jól felfogott érdekében képes legyen elviselni. Freud elmulasztja mérlegelni azt a lehetőséget, hogy vajon a vallás mint a világ és az élet értelmezését, egységben látását célzó erőfeszítés föltétlenül individuális alapozású kell-e, hogy legyen, valamint hogy nem individuális megalapozottsága esetén a vallás, a vallásos élmény vagy érzés hordozója, az individuum számára mindenképpen saját késztetéseinek elfojtójává, eltompítójává vagy elaltatójává, az individuális lehetőségek kibontakoztatásának akadályává kell-e, hogy váljék.

Tanulságos egybevetni Freud következtetéseit, gondolatmenetét Kierkegaard következtetéseivel, gondolatmenetével. Mint a pszichoanalitikus módszer megteremtője, Kierkegaard is bírálja a romantikus vallásfölfogást, ő is úgy gondolja, hogy a vallási élmény, a hit nem olyan könnyen, közvetlenül, harmonikusan adódik az embernek. Kierkegaard azonban ebből a körülményből nem a vallás illuzórikusságára, játékos önbecsapás jellegére, — a dolgokkal való kendőzetlen szembenézés vállalása esetén — mellőzhető voltára, hanem az egzisztenciában, az ember eredendő létre nyitottságában mint a leküzdhetetlen szorongást, elementáris borzalmat, "félelmet és rettegést" támasztó értelem- és megértésigényben, vagyis az ember létében eleve adott vallási igényben ismeri föl a vallási élmény és a vallási rendszerek kialakulását.

nak legalább is egyik okát, keresi azok magyarázatát. Az egzisztencialista problematika múlt századi kialakítója ugyanis az egzisztenciában megmutatkozó késztetést fölismerve és elfogadva, az általa — Freudnál sem kisebb mértékben — látott abszurditás tudatában is vállalja az "ugrást a sötétbe", vagyis az individuum értékigényével végső soron összhangban állónak gondolt vallásos élményt.

Freud és Kierkegaard álláspontjának különbözése a kultúrához való eltérő viszonyukból következik. Jóllehet mindketten az egyedi ember szempontját védelmézik a tapasztalatuk szerint azt korlátozó, megcsönkítő kultúrával szemben, s jóllehet mindketten bírálják koruk kultúrafölfogását, amely szerint — mint Freud megfogalmazza — "a kultúra egyértelmű volna a tökéletesedéssel, a tökéletességhez vezető út volna, ami az ember számára megszabott", Freud ítéletében a kultúra ténylegesen azonos azzal az általa joggal előítéletnek nevezett és ironikusan elutasított kultúraeszmével, amely korának sajátja, Kierkegaard viszont, bár ezzel a körülménnyel ő maga sem vet számot, bár azt ő sem reflektálja, Freuddal szemben éli a kultúrát, gondolkodása, ítéletei értelmességének, értelmezhetőségének az olyan nélkülözhetetlen föltételét, nevezetesen a léttapasztalás biztosítékát jelenti, amelyre a figyelmet csak korunk ontologikus gondolkodása irányította rá. Pusztán intellektuális, a szó pozitivistá értelmében vett tudományos szempontból egyaránt jogos, tökéletesen egyenértékű megoldásokról van itt szó, és századunk gondolkodása mindkét szempontot egyaránt elismerte. Mégis a létigazság problémáját reflektáló, de annak életbeli érvényesítéséről gondoskodni nem tudó korunk eljárás módját bírálva, azt kell mondani, hogy így a hitbéli kételyeit őszintén föltáró, a vallásosság idejétmúlt formái, a megcsontosodott egyházi szervezet ellen tiltakozó dán teológus az igazság ügyét szolgálta, valódi kultúrtörténeti teljesítményt nyújtott, a vallási problematikát durván tagadó, biológizmusba süppedő bécsi orvos szellemileg eltévelyedett, és tanításának kétségtelen kultúrtörténeti érvénye ellenére nem tényleges eredményeinek sokasága, hanem — egyébként nagyon is szimptomatikus — tévedéseinek nagysága járult közvetve hozzá az emberlét, a kultúra, a tudomány problémáiban való jobb kiigazodáshoz.

Kultúrtörténeti érvény és kultúrtörténeti teljesítmény megkülönböztetését, hangsúlyos szembeállítását az életnek, a gyakorlatnak érték tudatunkkal szembeni módszeres és mind képtelenebb helyzeteket produkáló nyomása kényszeríti ki belőlünk. Benne az a fölismerés nyilvánul meg, hogy a kultúra valóban nem a szakadatlan tökéletesedés eszmék által irányított s ezért ideális folyamata, hogy a kultúrtörténet során időről-időre igenis nagyon komoly, elszomorítóan vagy egyenesen kétségbeejtően komoly érvényük lehet egyes, az őket megelőzőeknél messze silányabb megoldásoknak, álláspontoknak. De természetesen teret kap mellette az a másik fölismerés is, hogy a kultúrtörténet mégsem egyszerűen a silányabbnál silányabb pozíciók gátlástalan viaskodásának elcsüggesztő csatatere, amelyen egy tanítás silánysága és gátlástalansága vagy legalább is annak valamilyen bölcs fölismerésből az illető irányzat zászlajára tűzése az érvényesülés esélyeit föltétlenül, mindig és mindenhol növeli, hanem ezen fölismerés értelmében az igazság ontikus jellegéből, vagyis a kultúrtörténet terén és idején kívül állásából adódóan, de egyben a kultúrtörténet

terében és idejében való — amint Heidegger mondja — "megtörténésének" nélkülözhetetlensége miatt a kultúrtörténet a benne föllelhető lyukak, törések, halasztódások és látszólagos visszakanyarodások ellenére mégis a beteljesülés, az értelemteljesülés folyamata. A lét egyetemes szempontjának egészében véve kiegyenlített megmutatkozása érdekében mindannyiunknak, a kultúrtörténet minden részesének el kell viselnie úgymond az idealizmus bűnének megtorlásául a materializmus büntetését. Bár a lét mozzanatának az elemző gondolkodás körébe vonását már a századelő filozófiájának ontologikus irányzatai elvégezték, kultúrtörténeti érvény és kultúrtörténeti teljesítmény kettősségének mint a kultúrtörténetet mozgásban tartó feszültségnek a reflektálása és ily módon a léttapasztalás kultúrtörténeti folyamatának föltárása ránk vár, akik a lét spirituális szemléletében ma, az ontologikus-egzisztencialista gondolkodás visszaszorulásának korában Heideggerrel ellentétben többé nem reménykedünk, s akiket józan pragmatikus önmérsékletünk ellenére a kényszerű értékvesztés folyamata végletesen provokál. Vajon nem érvény és teljesítmény felületes egybemosása, az érvényesülés láttán a teljesítményre kérdezés elmulasztása magyarázza-e, hogy az értékeit, elveit, normáit földó mai, csaknem kizárólagosan pragmatista filozófiatudomány önmagát meghazudtolva "stratégiák" és "taktikák" kidolgozásán fáradozik, miközben minden valamirevaló cég, vállalkozás affektáltan a maga külön "filozófiájáról" értekezik. Kultúrtörténeti érvény és teljesítmény különbségének elsikkadását látjuk abban is, hogy egyáltalán oda nem illően az individuális választás szabadságára hivatkozva, az alkalmi igényeket kielégítő vallási szekták és kultúrateremtő, kultúrafönntartó történelmi egyházak között szellemi-kultúrtörténeti értelemben nem vagy éppen az utóbbival szemben az előbbi javára tesznek különbséget. És természetesen a tényleges kultúrtörténeti teljesítmény a divat, a 'szubkulturális konjunktúra, a piacorientált manipulatív ízlésformálás, vagyis: az érvény mögötti visszaszorulását fedezzük föl abban is, hogy a legkülönfélébb rendű-rangú ideologikus készleteknek, egyéni szeszélyeknek és rögeszméknek szabad teret engedő objektív, szemponttalan művészet- és irodalomtudomány mögül kivész a pozitív poétikai megállapításoknak hitelt, értelmet adó, azok számára aranyfedezetül szolgáló műértés. De bármennyire is érvényes megnyilvánulása korunknak a létről megféledező, a kultúrától elszakadó tömegember-mentalitás, az érvény szerepét megtévesztően föltétlennek mutató, benne elhibázottan a kultúrtörténeti teljesítmény biztosítékát látó tanítást, a pszichoanalízist mégis el kell marasztalnunk, szellemi eltévelyedésnek kell minősítenünk, hiszen az érvényesség természetesen soha, még az azt kizárólagosnak mutató korban, a mi korunkban sem lehetett képes teljes mértékben negligálni a kultúrtörténeti jelentőség szerepét, azaz a kulturális értékteremtés folyamatát megállítani, a kultúrtörténeti értelemteljesülést megakadályozni. E folyamat személyes jellegének megfelelően Freudnak nem kevésbé, mint más, vele ellentétben valóban jelentőset alkotó kortársának, volt lehetősége választani és igazában csak rajta múlt, hogy végül is rosszul választott.

Freud joggal teszi kérdéssé, hogy az a bizonyos óceáni érzés "a vallásos szükségletek forrásává válhat", joggal mondja, hogy "egy érzés csak akkor lehet

energiaforrás, ha önmaga erős szükségletet fejez ki". A kultúrától megfosztottság állapotából adódóan azonban Kierkegaard-ral ellentétben képtelen az egzisztenciában, az ember individuális döntéseit megelőző létre nyitottságban fölismeri ezt az erős készletet, illetve képtelen azt Kierkegaard-hoz hasonlóan elfogadni. Miután Freud csak hallomásból tud a kultúráról, miután csak annyiban képes számolni vele, amennyiben és ahogyan a XIX. században beszélnek róla, számára a kultúra nem több mint törvények, megkötések, konvenciók rendszere, és minden szorongás, minden félelem és rettegés az ő fölfogásában nem több, mint "infantilis gyámoltalanság", mint az életjavak megvonása miatti aggodalom, a vallási érzés maga pedig mint "az apa utáni — nem kevésbé gyámoltalan — sóvárgás". A pszichoanalízis a vallásban valamiféle menekülést lát, azt az individuális — főképp nemi — ösztönök, szükségletek, valamint azok erőteljes kulturális elfojtása közötti kemény, lényegében brutális ellentét oldására, elmosására tett kísérletnek minősíti, és nem veszi észre, hogy miközben hamis illúziók leleplezésén és a valóság kendőzetlen föltárásán buzgólkodik, ő maga nem kevésbé menekül az egzisztenciális nyitottságnak az élet megpróbáltatásainál is megrendítőbb élményétől, attól a bizonyos félelemtől és rettegéstől, amelyben mint még a "nemi szeretetnél" is erőteljesebb készletben — Freud föltételezésével ellentétben — a vallásos élmény valójában fogan, s amely tekintet nélkül az ember vallásosságára vagy vallástalanságára mindannyiunk szorongásainak, elfojtásainak vagy neurózisainak, lelki-szellemi problémáinak egyik végső meghatározója. Nem a minduntalan elszántságot mutató Freud, hanem a féltékeny, bátoratlan Kierkegaard tehát az, aki bátran szembenéz a problémákkal, aki az igazságot a rá váró mepróbáltatásoktól vissza nem riadva hajhatalanul keresi.

Amikor Freud megállapítja, hogy híján van annak az óceáni érzésnek, amelynek létezéséről a mások elbeszéléseiből értesült, elmulasztja föltenni magának azt a kérdést, vajon ez alkalommal valamiféle fogyatékoságot vagy erényt fedezett magában föl. A múlt századi idealista kultúrafölfogással való — önmagában véve indokolt — elégedetlensége, úgy érzi, följogosítja arra, hogy az emberlételet ontikusan megalapozó kultúrával ne vállaljon semmiféle közösséget, hozzá való viszonyát gyakorlatiasan mérlegelje, a kultúra kérdéseiben való individuális döntést természetes jogának tekintse. Érdemes észre venni, hogy a századvég, a századelő szimbolista, dekadens költői (mint például Verlaine, Ady, Blok), jóllehet ők is föllázadnak a kultúra ellen, ők is szembefordulnak az individuális szabadságot immár tűrhetetlenül korlátozó és korábbi tartalmasságát elvesztő immanens kultúrafölfogással, Freuddal ellentétben szükségszerű lázadásukat bűnüknek, valamely végzetes lépésnek tekintik, és egészen nyilvánvaló, hogy a lázadó gesztusokkal szembeállított büntudat, a nyomasztó elátkozottság-ézés a műveikben fölszabaduló költőiségnek, alkotásaik kultúr-történeti jelentőségének a forrása. Freud viszont nyegle magabiztosságáért, döntésének problémátlanosságáért fejtegetéseinek laposságával, primitív tudálékosságával, üres sarlatánságával fizet. Vajon nem sarlatánság, primitívség-e, hogy az individualitásnak az antikvitásban és a középkorban kidolgozott szubtilitásait félretelva, a pszichoanalízis elméletének kidolgozója az individuumot egyszerűen a nyers fiziológiai

ösztönkielégítés alanyának tekinti? Vitathatatlan, hogy a kérdés újkori története éppen ilyen irányban haladt (ebben áll Freud fölfogásának kétségtelen kultúrtörténeti érvénye), de tudjuk, hogy az újkor korábbi megoldásaiban bizonyos termékeny következetlenséggel a hagyományos bonyolultságokból valami mindig továbbadódott, illetve végül is reprezentatívoknak azok a tanítások bizonyultak, amelyekben az így történt. Bár az individualitást valamely egyetemes létkategóriának tekintő, s a világ legkülönfélébb jelenségeiben azt föllelhetőnek ítéelő filozófia az individuumot mindig is természeti adottságnak tartotta, ugyanez a filozófia a kultúrát mint az igazságnak, a szépségnek, a jóságnak az életbeli érvényesülését az emberi természetből levezethetőnek gondolta. Amikor azonban Freud az individuumot a fiziológiai ösztönkielégítés alanyaként definiálja, tehát azt ebben az értelemben természetinek nevezi, a természetből levezethetőnek véli, az individuumot és a benne, általa adott természetiiséget, az ösztönök természetességét a kultúrával szembeállítja, mert amint írja: "Az egyéni szabadság nem kultúrkinccs." Szerinte az egyéni szabadság "a legnagyobb a minden kultúrát megelőző korban volt, igaz, akkor többnyire érték nélküli, mert az individuum alig volt képes megvédeni". Freud tanításának sarlatánsága, gondolkodásának — tagadhatatlan intellektuális ereje ellenére — nyilvánvaló primitívsége mutatkozik meg abban, amilyen hévvel és amilyen problémátlansággal ezt a lecsupaszodott és értékét veszített, bár ezen degradált formájában korunk szellemi látókörét betöltő újkori individuumfölfogást fölkapja és propagálja. Micsoda önkényesség, micsoda korlátozott elfogultság pedig, hogy miközben a kor kultúrafogalmát könnyedén elutasítja, ezt a hozzá rendelt, neki megfelelően individualitáskonceptiót zászrajára tűzi, harci jelszóvá teszi.

A freudi eltévelyedés lelepleződésének az elértéktelenedett individuumfölfogásnak a huszadik században egészen sajátos módon mégis megmaradt produktivitása akadályozta. A kornak a bécsi pszichiáternél mélyebb és jelentősebb gondolkodói, mint például Wittgenstein és Heidegger ennek a degradált, a kultúra javaitól átmenetileg megfosztott individuumnak a pozíciójáról, mint számukra egyedül adódó, de semmiképpen sem kielégítő pozícióról tapasztalják meg, az újkori gondolkodás előföltevésein belül újszerűen, hogy az emberlétnek vagy általában a létnek vannak az individuumon túli, az individuumhoz képest transzcendens, az individuum számára irracionális szférái. De hasonlóképpen ilyen pozíción áll a kor művészi teljesítménye terén annyira meghatározó avantgárd művészet, amely ugyanakkor Freuddal szemben a maga groteszk deformációs eljárásaival az érvényes kultúrtörténeti helyzet abszurditását nagyon is kifejezte. Ma azonban, amikor századunknak az individuumhoz képest transzcendens létproblematikát kidolgozó, majd a kultúrtörténeti érvény és kultúrtörténeti jelentőség eltérését mint saját kudarcát megtapasztaltató erőfeszítései végükre értek, és amikor ennek következményeképp az efféle, immár értelmetlennek mutatkozó, "önsorsrontó" próbálkozásokat eleve elutasító freudizmus, meg a hozzá sokban hasonlóan az önérvényesítést mindenek fölé helyező pragmatizmus mentalitása a sikert, a divatban levést az értékek egyedüli mércéjének tekinti, nagyon is indokolt, az értékudatunkat rendre-másra érő provokációktól motiváltan, azokra

mintegy válaszul az intellektualista individuumfölfogás elégtelenségét fölismernünk. Múltbéli kultúrtörténeti produktivitása ellenére valójában téves az, a jelenlegi helyzethez szükségszerűen vezető tétel, amely szerint az individualitás a létezés, a világ, a dolgok természete volna, amely szerint a világ individuális jellegű elemekből épülne, hanem éppen ellenkezőleg, az individualitás a maga tiszta, tulajdonképpeni formájában csak a civilizáció kialakulásakor, a történelem hajnalán meginduló létrekérdezés aktusában, a lét, az igazság kérdéseinek az emberi gondolkodás körébe való bevonásának eredményeképpen jelenik meg, illetve igazában csak ilyen kultúrtörténeti vonatkozásban lehet beszélni róla. Az individualitás tehát, ahogy a dolgokat nem lényegük szerint jellemzi, az embernek magának sem nembeli sajátossága, az embert emberré nem a létrekérdezés civilizációs, történelmi gesztusa, az igazság fogalmával rendelkezés ténye, hanem a létrekérdezés pusztja lehetősége, a történelem előtt soha nem realizálódó igénye, a létre nyitottság képessége, az egzisztenciával rendelkezés állapota teszi. Az emberi egyed mint a maga lelki-szellemi és jogi szabadságát kiküzdő, védelmező individuum tehát nem áll eleve értelmetlen, őt magát megnyomorító ellentétben a civilizációval-kultúrával, hiszen lényege szerint abban gyökerezik, a civilizáció föltétele az individuális minőség létrejötteként, mint ahogy a civilizációnak is elengedhetetlen föltétele az individuális minőség megléte, működése. Meg kell azonban jegyezni, hogy az individuum-civilizáció viszony értelmessége nem realizálódhatna kellőképpen, ha a civilizáció mint a történelem hajnalán meginduló létrekérdezés nem lenne egyben mindig léttapasztaló kultúra is, ha nem igyekezne a történelem során a maga dinamikája szerint az is lenni, ha a lét egységének, egész voltának szakadatlan érzékeltetése mint kultúra nem tenné elviselhetővé a létrekérdezés során támadó feszültségeket, ha nem állítaná bele azokat a létnek az ellentéteket értelmező egyetemes horizontjába. Civilizációnak és kultúrának mint létrekérdezés és léttapasztalás kettősségének megállapítása, illetve az individuumnak ezen fogalmi kettőshöz kapcsolása egyben a teizmus-ateizmus ellentétpárnak, ennek az eszmei-szellemi zsákutcának a meghaladását is jelenti, amelynek foglyaként az ateista Freud az elviselhetetlen nyűgként rászakadó kultúra ellen dönt. Az ontikus-kultúrtörténeti gondolkodás, mint az individuumot, az Istent sem tekinti metafizikai létezőnek, nem azonosítja magával a léttel, ahogy fölfogásában az individuum kultúrtörténeti szerep, úgy az Isten sem több, de nem is kevesebb, mint az európai kultúra történeti tapasztalata. A kultúrtörténész, valamint minden teljes értékű szellemi aktivitásra igényt tartó ember számára tehát Isten nem egyszerűen van vagy nincs, hanem Istenről Európában mindenkinek úgy kell gondolkodnia, mintha volna, mert Isten nem más, mint a lét egyik lehetséges és Európára jellemző, de korántsem egyetemes érvényű fölfogása. Freud azért dönt Isten ellen, mert személyes adottságait tekintve, a kultúrával való konfliktusa miatt nincsen módja hinni benne, mert számára Isten létének állítása értelmetlen kényszernek mutatkozik. Ezen érthető, — amint Nietzsche mondja — emberi, nagyon emberi lázadás eltévelyedéssé akkor válik, amikor a kultúrát kategorikusan megtagadva, a kultúrától való elidegenedettségi állapotát normává emeli, problémátlanak tekinti.

A pszichoanalízis a maga kultúratagadó pozíciójának megfelelően nem bánik kiméletebben a művészettel sem, mint a vallással. Ha a vallás az ő nézőpontjáról "kábítószernek" minősült, a művészetet "pótkielégülésnek", a realitással szembeállított illúzióknak nevezi, amely "a fantáziának a lelki életben játszott szerepe révén pszichésen nem kevésbé hatásos", mint amaz. De Freud szerint a pótkielégülés természetesen csak pótolhatja, teljes értékűen azonban nem helyettesítheti a primér és úgymond normális ösztönkielést. Bár a művészet keltette öröm "számunkra finomabbnak és magasabb rendűnek tűnik, azonban intenzitása durvább, primérből ösztönrezdületek kielégítésével összehasonlítva, csökkentebb, nem rendíti meg testi lényünket. Ennek a módszernek a nehézsége abban áll, hogy nem általánosan használható, csak kevés ember számára hozzáférhető. Különleges, hatásos mértékben nem éppen gyakori adottságot és képességet tételez föl. Ezeknek a keveseknek sem tud tökéletes védelmet biztosítani a fájdalom ellen, a sors nyilai ellen nekik sem nyújt áthatolhatatlan páncélt, és kudarcot vallanak, ha saját testük a fájdalom forrása".

A művészetről szóló vélekedést olvasva, mindenekelőtt arra gondolunk, hogy az okosan érvelő és kritikai ítéleteit kérlelhetetlen következetességgel meghozó Freudnak mennyire rossz ízlése van. Az a sejtésünk támad, hogy ha biztosabb, árnyaltabb, gazdagabb műértéssel rendelkezett volna, intellektuális erejét sosem hozta volna ilyen problémátlan következetességgel mozgásba, illetve arra gondolunk, hogy a kultúraellenes döntés meghozatala, a szellemi eltévelyedés bekövetkezése műértésért, esztétikai ítéletképességért milyen mértékben eltompította. Pozitív megítélésnek és műértésnek ilyen mértékű szembekerülése s a művészetnek ilyen fajta leértékelése, korlátozott érvényű használati tárgyáá degradálása csak azért következhetett be, mert a kultúrán kívül álló, a kultúrát megtagadó Freud a művészetet, amelynek mi-benléte, lényege művekben tárul föl, a XIX. századnak, mint a romantika korának a művészetről alkotott nézeteivel azonosította, mert a romantikus művészetfölfogás közhelyei alapján ítélte magukról a művekről. Kétségtelen, hogy a romantikusan hangolt és a romantika eredeti programjából kiábrándult ember szüntelenül valamiféle áthidalhatatlan szakadékot lát eszme és valóság, illúzió és realitás között, s a romantikus tapasztalat szerint ez a megkettőzöttség a személyiséget szétzilálja, az embert romlásba dönti, a rossz ízlésű és a művekhez magukhoz nem értő, azokat a köz-helyek falán áttörve valóban megközelíteni képtelen Freud azonban sosem volt képes megérteni, hogy a romantikus életérzés, a romantikus mű ezen kudarcának okát mindig leszűkülten, töredezetten látja, még akkor is, ha — közvetve a lét teljességére utalva — azt a tapasztalatot közvetíti, hogy ezen töredezettség, leszűkültség leküzdése meghaladja az individuum lehetőségét. A kultúrát elutasító bécsi pszichiáter — a létnek az élet tényeit értelmezni képes problémájától és létet megtapasztaltató művek által nyújtott szellemi-lelki támasztól elvágott helyzetében —, a művészetben tévesen csupán olyan korlátozott érvényű és kétes értékű használati eszközt lát, amellyel élni és visszaélni lehet, s amelynek illuzórikusságát, önbecsapás jellegét jobb minél előbb fölismerni. Való igaz, hogy a romantika korában a szellemileg motivált énnak a lét teljességéhez való viszonya problematikussá válik, a szép tulajdonképpeni ontikus

jellege átmenetileg elhomályosul, de minthogy az igazság "műszerősége" és a mű léttapasztalatot közvetítő szerepe ekkor sem függesztődik föl, a durva gyakorlatiasság szintjén megragadónak minősül az a megállapítása, hogy az emberiségnek a létben kifejeződő egységét érzékeltető művészet csak keveseknek szól, lényegében függetlenül attól, hogy hányan olvassák a műveket, hiszen hatása, szellemisége mint kultúra többé-kevésbé mindenki életében érvényesül: normális esetben... a Freud tanításához hasonló szellemi eltévelyedések elkerülése esetén. Magától értetődően a művészet nem nyújthat védelmet a fizikai, fiziológiai jellegű szenvedések ellen. Nem semlegesítheti tökéletesen a más emberektől elszenvedett méltánytalanságok hatását, vagy nem veheti le vállunkról azoknak a csalódásoknak a terhét, amelyeket vágyaink teljesülésének elmaradása vagy elhalasztódása okoz. Ilyenfajta elvárásokat azonban csak a művészethez nem értő vagy az eszme-valóság romantikus dualizmusába anakronisztikusan belemerevedő gondolkodás támaszt tévesen a művészetrel szemben. Ugyanakkor a mű ontikus jellegét, az igazság műszerőségét érvényesíteni tudó műértés — a Freud állításával ellentétben — igenis a szenvedés élet elveszi, lehetővé teszi a sorscsapásoknak ép lélekkel, harmonikus, emelkedett kedéllyel, gazdag egyéniséggel való elviselését, amennyiben segítségével értelmezni, az igazság megtörténéseinek kultúrtörténeti folyamatába állítani tudjuk a velünk történeteket.

Freud lényegében elveti, de legalább is erőteljesen leértékeli az élet céljának kérdését fölvető, az életcél ideáját megfogalmazó vallást és művészetet, amennyiben ez a cél és ez az eszme véleménye szerint nem esik egybe azzal, "amit maga az ember ismer el magatartásával élete céljának és szándékának". Úgy találja, hogy az ember a művészet és a vallás sugallataival szemben "boldogságra tör, boldog akar lenni, és úgy maradni. Ennek a törekvésnek — írja Freud — két oldala van, egy pozitív és egy negatív cél. Egyfelől a fájdalom és a kín távollétét akarja, másfelől erős örömező érzések átélését. Szűkebb értelemben a boldogság csak az utóbbira vonatkozik. A cél ezen kettéosztottságának megfelelően az ember tevékenysége két irányban bontakozik ki aszerint, hogy ezen célok egyikét vagy másikat — elsősorban vagy kizárólag — akarja megvalósítani. Észrevehető, hogy egyszerűen az örömező programja az, mely az életcél kiszabja. Ez az elv a lelki szerkezet teljesítményét kezdettől fogva uralja; célirányosságában nem lehet kétség, és mégis programja viszályban áll az egész világgal, a mikrokozmoszsal éppen úgy mint a makrokozmoszsal. Egyáltalán nem keresztülvihető, a világmindenség minden intézménye ellenszegül neki; azt mondhatnók, hogy azt a szándékot, hogy az ember boldog legyen, a teremtés terve nem foglalja magában. Amit az ember legszűkebb értelemben boldogságnak nevez, inkább nagyon földuzzasztott szükségletek hirtelen kielégítéséből ered, és természeténél fogva csak mint epizodikus jelenség lehetséges. Az örömezőtől hön óhajtott helyzet minden tartós fönmaradása csupán langyos élvezet érzését kelti; úgy vagyunk berendezve, hogy intenzíven csak a kontrasztot tudjuk élvezni, a tartós állapotot csak nagyon kevésé".

Tételeit Freud abszolút pozitív tudományos megállapításoknak igyekszik föl-tüntetni, de természetesen, mint minden kultúrtörténeti érvénnyel bíró tanítás, a freu-

dizmus is bizonyos kultúrtörténeti koordinátákhoz rendelődik, a pszichoanalízis jelentőségéről nem — korrekten sosem kimutatható — gyakorlati haszna, hanem ezen koordináták alapján ítéelhetünk. A boldogságnak az ember életcéljává nyilvánítása szembetűnően a legfőbb jót kereső, a legfőbb jó mibenlétét meghatározni akaró antik gondolkodás jegyében áll, és semmi kétség, hogy az antik szemlélet fölújítását, a figyelem középpontjába állítását a XIX-XX. század fordulóján a zárt, keresztény társadalom bukásának tapasztalata motiválja. Az antikvitás visszaálmódásának szecessziós művészi teljesítményével meg nem elégedő pszichiáter azonban nem csinál titkot abból, hogy az antik világkép történeti érvénye lejárt, hogy az ember többé nem hihet a boldogságkeresés értelmességében, hogy az életcélá emelt boldogságigény az esztétikai megalapozású antik gondolkodással ellentétben "az egész világgal, a makrokozmosszal éppen úgy, mint a mikrokozmossszal viszályban áll", hogy a boldogság igényét, örömszükségletét kielégíteni igyekvő ember agresszív hajlamainak szabadon engedése nélkül nem sokra juthat. Ebben a fölismerésben — igaz, negatív formában — Freudnak a keresztény kultúra által kidolgozott modern problémahelyzethez kapcsolódása fejeződik ki, és a zárt, keresztény társadalom föl bomlásának következtében előállt XX. századi viszonyok közepette éppen ez a körülmény biztosítja föl ismerésének érvényességét. A freudizmus kétségtelen kultúrtörténeti érvényességéhez azonban azért nem társul valódi kultúrtörténeti jelentőség, mert a pszichoanalízis kidolgozója tanítását nem annak mutatja, ami, a kultúra szellemi értékeit elherdáló tömegember-mentalitás kiszolgálásának, hanem hamisan az emberlétben kezdettől fogva érvényesülő állapotnak, mintegy az ember nembeli sajátosságának tünteti föl, és ezáltal sajnálatos módon eltévelyedik, megfosztja magát a humánproblémákban való kiigazodásnak csak a kultúra közegében, a kultúra által elképzelhető lehetőségétől. A freudizmus az időközben kialakult, egzakt méréseken alapuló, valóban tudományos, mert az igazságra, az emberlét végső dolgaira vonatkozó kérdésektől korrekt önmérséklettel tartózkodó pszichológia szomszédtságában végső soron olyan vulgáris áltudománynak minősül, amely felemás helyzetet foglal el a végső kérdéseket megoldhatónak gondoló múlt századi meg a végső kérdések fölvetését hibának tekintő mai gondolkodás között, s amelynek mégis kétségtelen érvényessége, népszerűsége, divatja ugyanakkor — a gondolkodás mai rendjének kritikájaként — azt jelzi, hogy az emberlét végső kérdéseinek kényszerű figyelmen kívül hagyása kielégítő megoldásnak tekinthető.

Freud az intellektuális kifejtés világosságának eszményét mindenekelőtt valóban tekintő filozófiáról, tudományról látszólag jobb véleménnyel van, mint a metaforákat és próféciákat programszerűen vállaló művészetéről és vallásról. Adott vonatkozásban nem közömbös, hogy kidolgozója a pszichoanalízis tanát is tudománynak tekinti. Valójában azonban a kultúrát elutasító Freud koncepciójában a filozófia és a tudomány is degradálódik. Amikor a kábítószernek nevezett vallás és a pótkielégülésnek minősített művészet mellett a tudományos tevékenységet "kikapcsolódásként" értékeli, éppen ez történik. Igaz kikapcsolódásnak tekintették a filozófiát, a tudományt a sztoikusok is, az antik gondolkodás kiváló képviselői meg a sztoikusok

nagyszámú újkori követői vagy végeredményben Freud kortársa, Wittgenstein is. De a sztoikusok fölfogásában az a bizonyos kikapcsolódás a magán- és a közélet kaotikus világából az isteni rend kozmoszának, az örök szépségnek és harmóniának az irányába történik. S ha századunk gondolkodója, Wittgenstein a sztoikusokkal szemben nem is lát lehetőséget arra, hogy a szép és a jó világról beszéljen, egy pillanatra sem vonja kétségbe annak létét, a róla folytatott egykori beszédnek mára ugyan fölfüggesztett, de semmissé soha sem tehető érvényét. A tömegember-mentalitást a dolgok mértékévé megtevő Freud számára viszont egyszerűen nem létezik az, aminek nincs közvetlen gyakorlati következménye, illetve a tömegember-mentalitás jegyében álló mai gondolkodásnak alig van érzéke az olyan árnyalatok iránt, amely például Freud és Wittgenstein pozícióját elválasztja egymástól. Pedig amint az a művészet és a vallás esetében is van, a filozófia, a tudomány lényege sem a különböző deklarált programokban, hanem ezekben a kimondatlan, személyes gesztusokat közvetítő árnyalatokban, azaz a filozófiai, tudományos műveket tulajdonképpen művé emelő kultúrtörténeti tapasztalatban van, amelynek szem elől tévesztése esetén a filozófia és a tudomány — ha bevallja azt, amit tesz — üres és unalmas intellektuális technikává degradálódik, ha pedig valamiféle negatív metafizikává lépteti elő magát — szellemi eltévelyedéssé válik. Freud esszéjének zárásaként ironikus szerénységgel arról beszél, "elillan a bátorságom, hogy embertársaim előtt prófétaként lépjek föl, és meghajlok a szemrehányásuk előtt, hogy semmi vigaszt nem tudok nyújtani a számukra, pedig ezt kívánják alapján véve mindnyájan, a legvadabb forradalmárok nem kevésbé szenvedélyesen, mint a legderekabb hívők." A pszichoanalízis atyjának csúfolódása nem azért nem elfogadható, mert érzékenységeket sért, hanem egyszerűen azért, mert felszínes, lapos. Miközben — mondhatnánk — teljesen indokoltan az erőtlen késő romantikus, szecessziós illúziókat nevetségessé teszi, a szellem és a kultúra értékei iránt érzéketlenül, sérti a XX. századi gondolkodás olyan kiváló képviselőit, akik mint Kafka és Wittgenstein ugyan sem forradalmárok, sem hívők nem voltak, de akik Freud szellemi eltévelyedésével szemben ugyanazt a jelentőséget: a tömegember-mentalitás uralomra jutását, a kultúra időleges elhanyagolását tragikus emelkedettséggel, magukat a szellem mártírjává avatva, élték meg.

Sigmund Freud természetesen mindenekelőtt gyakorló orvos, pszichiáter és csak másodsorban filozófus, kultúrtörténész; nem filozófiai, kultúrtörténeti témákban vizsgálódik, hanem praxisa közben tett megfigyeléseit, valamint a pszichoanalízisnek e megfigyelésekből kibontott koncepcióját igyekszik filozófiailag, kultúrtörténetileg megalapozni. Bármennyire vitatható és többnyire nem igazán komolyan vehető, amit filozófiai, kultúrtörténeti vonatkozásban mond, pszichiátriai megfigyelései pontosak, terápiás javaslatai, kezdeményezései a betegek elvárásával találkoznak, s ily módon jelentős mértékben hatásosak. Freud pszichiátriai sikereit az magyarázza, hogy a századfordulón éles szeműen észreveszi és fenntartás nélkül elfogadja, sajátos groteszk kétértelműséggel igazolja az eltömegesedést, a szellemi-kulturális értékek képviselőitől lemondó tömegemberré válás jelenségét. Az a megállapítás, hogy "a nemi szeretet a lenyűgöző örömmérés legnagyobb fokú tapasztalását közvetíti számunkra, és

így boldogságra törekvésünk ösképét nyújtja"; az a tétel, hogy a személyes, érzelmi ragaszkodás, amelyet ő "céljában korlátozott érvényű szeretetnek" nevez, például a családtagok egymás iránti szeretete csak akadályozza vagy éppen lehetetlenné teszi a kultúra teremtette föltételekhez alkalmazkodást, csökkenti az életképességet; az az állítás, hogy "az agresszív hajlam" az emberi természethez tartozik, s ezért kinyilvánítása természetesnek tekintendő, igazában rossz néven senkitől sem vehető, s hogy ennek megfelelően a kultúra nem más, mint az emberi fajnak "Erosz és halál, élet-ösztön és destrukciós ösztön közötti harcában" megnyilvánuló létküzdelme — mind együttesen a tömegembernek századunk minden produktív, történetileg érvényes megnyilvánulásában fölfedezhető mentalitását tükrözik, azt a mentalitást, amely a kultúra ontikus gyökereiről való megfélekedezésben, a kultúrához fűződő személyes kapcsolat meglazulásában, valamint ezen megfélekedezés, eloldódás kétségtelen történeti érvényében, ezen eltévelyedésnek a kultúrtörténeti értelemteljesülés szempontjából való vitathatatlan értelmességében fogan. Azok a banális, filozófiai, kultúrtörténeti tételek, amelyeket a pszichoanalízis elmélete implikál, s amelyek a század filozófiai teljesítményeivel egybevetve többnyire igen primitíveknek bizonyulnak, érvényességüket csak azért őrzik meg, mert a tömegember lelki-szellemi habitusának tökéletesen megfelelnek, bár el kell ismerni, hogy a "tömegek lázadásának", a tömegember hatalomra jutásának korában ez az egyetlen szempont elégséges oknak minősül. Az önelégült, önmagát minden dolgok mértékévé megtevő, az emberi nem egyetlen és teljes értékű képviselőjévé kinevező tömegember rendkívül szívesen fogadja, és minden további nélkül az igazság egyedüli letéteményesévé nyilvánítja az olyan tudáلعos magyarázkodást, amely a kultúrtörténet tragikus mozzanatait, bonyolult problémáit hihetetlen egyszerűséggel valamilyen nevetséges félreértés, valamely ostoba előítélet következményének mutatja, s amely ily módon azt, úgymond, valós értékére leszállítva, megmagyarázza. Bár kifogás alá elsősorban a freudizmus filozófiai, kultúrtörténeti következtetései esnek, a magunk részéről megkockáztatunk az irányzat pszichiátriai gyakorlatára vonatkozóan is egy olyan általános kritikai megállapítást, hogy a tömegember logikáját elfogadó, s annak megfelelően minden szellemi, érzelmi, személyes minőséget pszichikai-filozófiai síkban értelmező pszichoanalízis sikerei, eredményei a tüneti kezelés kategóriájába sorolandók, amennyiben a megoldandó problémák természetesen nem egyszerűen a tömegember problémái, hanem a tömegember-jelenség maga valamiféle — igaz, nem annyira pszichiátriai, mint inkább — kultúrtörténeti, szellemi probléma. Freud azt mondta, hogy a művészet kínálta megoldás csak igen kevesek számára kielégítő, csak igen kevesek képesek a művészet nyújtotta eszközöket, szellemi lehetőségeket saját személyiségproblémáik elrendezése érdekében megfelelően kamatoztatni. De azért azt sem kell szem elől téveszteni, hogy bárki szellemi, érzelmi, személyes kvalitásaival úgynevezett erőssége: az agresszió életbeli alkalmazására, a bűnértés elhárítására, a szeretet, a személyesség elutasítására való képessége fordított arányban van.

Freud fölfogása szerint az analitikus föladata a tudatalatti — mindenképpen természetesnek, az ember legsajátabb természetének, bár egyáltalán nem normálisnak

gondolt, a kultúra kényszere alatt komplexusokká bonyolódó s minduntalan katasztrofával fenyegető — jelenségének elemzése. Az emberi természet abnormitásának, képesen szólva: az ember "őrült majom" voltának állítására a freudizmus azért kényszerült, mert a kultúra elutasításával, a kultúrától elszakítottság állapotának természetesként való föltüntetésével a tudatalattiba süllyedő, ott kaotikus őselemként, ellenőrizhetetlen indulati készletekként működő szellemi, érzelmi, személyes kérdések elrendezésének, értelmezésének lehetőségéről eleve lemond. Ezen lemondásnak a tömegembert leigázó szellemi kényszere, a tömegemberlét történeti érvénye véleményünk szerint abban a pillanatban megszűnik, amikortól kezdve a kultúrát többé nem tévesen különböző igényeket és szükségleteket kielégítő intézményeknek, valamiféle ideologikus megoldásokat tükröző berendezkedésnek tekintjük, hanem — a maga tulajdonképpeni és a művekben mint kultúrértékekben mindig megragadható mivoltában — az ontikusan értett lét, az emberlét végső kérdéseit közvetítő tapasztalatnak, illetve amikor ezt a tapasztalatot (európai vonatkozásban egyebek között az Isten, a bűn, a felebaráti szeretet stb. problémáját) többé a teológiai-egyházi fölfogással elmentésben nem spirituális-misztikus-metafizikai stb. eseménynek, hanem a kultúra, az európai kultúra sajátos és e körön belül örök érvényű tapasztalatának tekintjük. Azok a problémák, amelyekkel a pszichoanalízis szakadatlanul bajlódik, a kultúrán belül megoldhatóak, és igazában csak a kultúrán belül oldhatók meg, hiszen a léttapasztalásként definiált kultúra — fogalmából következően — az emberlét értelmességét biztosítja, és a maga intellektuális lehetőségeinek valóban birtokában lévő individuum egyáltalán nem szükséges, hogy a kultúrát tőle idegen, felettes énné gondolja, hogy ne érezze sajátjának a kultúrát.